

այսինքն Իվերացիներ-Մնգրեղցիներ մօտ Իբիր-ը-ը-լա-ու-ա (ռուս հրատ. եր. 137, 9, սոյն թարգ. եր. 70, 29) մնգրե-լական ազգանուն (Ֆամիլիա) ձև է ներկայացնում, բար-դուած մնգրեական զ-լա-ու-ա բառով, այսինքն սքուա (squa) որ մնգրեերէն նշանակում է որդի¹⁾։ Եւ, որ կա-րեորն է, այս առաջին հովուապետի մերձաւոր առնչութիւնը Սեբաստիայի քառասուն մանկանց, նրա ներկայութիւնը նրանց նշխարների գիւտի ժամանակ (ռուս հրատ. եր. 137, 13 սոյն թարգ. եր. 70, 27) ննարաւորութիւն է աւելիս բացատրելու Մնգրեիայի գլխաւոր սրբութեան—այն է Մարտիլի-ի վանքի անունը։ Ամենքը լաւ հասկանում էին, որ «Մարտիլի-ի» յու-նարէն ράτορ-մարտիրոս, նահատակ-բառի վրացերէն կանո-նաւոր փոխադրութիւնն է, իսկ Մարտիլի տաճարը Ս. Աս-տուածածնի վերափոխման է նուիրուած. և վանքի անունը իսկապէս անհատկանալի էր երեւում։ Նոտ հաւանական է, որ վրացիների, յատկապէս Իվերացի-մնգրեղցիների առաջին միտրո-պօլիտը, որ այնքան մօտ առնչութիւն ունէր Սեբաստիայի նա-հատակների նշխարների գիւտի գործին, իւր առաջին եկեղեցին կառոյց ի պատիւ Սեբաստիայի նահատակների։ Դիւրուան առում է, որ Մարտուիլի եկեղեցին կառուցուած է հեթանոսական բա-զինի տեղում (Дм. Бакрадзе, Кавказъ въ древнихъ памятникахъ христіанства. եր. 96)։ Ի հարկէ, այդ դեռ մեծ փոստ չէ, որ Մար-տիլիում անպատճառ տեսնենք Սեբաստիայի ու նահատակների տաճար։ Ի դէպ, մեր նպատակի համար բաւական է մտաբերել Իվերիա Մնգրեիայի մի ուրիշ եկեղեցի Մարտիլիին հարեան, Նա-քալաքել աւանում, որը ճշգելու համար հետախոյզները մերձե-նում են կլասիքական տեղեկութիւնների հայեցակէտով, տեղե-կութիւնների, որոնք դեռ նախապէս քննուած չեն տեղական աշ-

1) Ամենայն հաւանականութեամբ իբիր-ը-ը-լա-ու-ա արմատն էլ տեղական ծաղումն ունի Յոյց տամ նրա մի հնարաւոր բացատրութիւնը. Արա-բական բնագրում արմատի ձեւն է իսկապէս բ-ի-ր-ը (b-y-r-b) որը կարելի է առանց որեւէ դժուարութեան կարդալ ի-բ-ի-ր-ը (i-b-yi-r-eb) այսինքն իվեր յոգնականացուցիչ եր. փոխ. եպ տեղական վերջաւո-րութեան. որովհետեւ արաբերէնում պ հնչիւնի իսկական նշան չը կայ. Այդ վերջաւորութիւնը լազերէնում այժմ եպ-է հնչում, մնգրեղերէն —իվերերէն՝ էֆ. եւ վրացերէն-քարթվերէն՝ եբ. Այսպիսի բացատրու-թեամբ Իբիր-ը-ը-լա-ու-ա, փոխ. Իբերը-վա-ու-ա կը նշանակէր «Իվերացոց որդի», այսինքն իվերացի, եւ. լիբաւի, արաբական վերսիայում էլ տեղեկութիւն է տրուում, որ այդ միտրոպօլիտը վրացի փոխ. իվերացի էր.

խարհագրութեան, ազգագրութեան, լեզուական և քրիստոնէական կուլտուրայի չափազանց բարդ հարցերում:

Մուրավիեւիլի առեւտլ (յիշ. յօդ. II. եր. 268—269), Նաքալաբեւիում կարելի է տեսնել միակ եկեղեցին, որ չէն է մնացել աւերակների մէջ: Նա կառուցուած է մասամբ անտաշ քարով, մասամբ աղիւսով, և իւր բիւզանդական ձևերով խորին հնութիւն է երևում: Կարելի է համաձայնել ուսումնական ճանապարհորդների կարծիքին, որոնք այդ եկեղեցին վերագրում են Յուստինիանոսի ժամանակին, որովհետև Պրօկոպիոսի պատմութեամբ յայտնի է, որ նա լազերի մօտ եկեղեցի շինեց, երբ նրանց թագաւորը քրիստոնեայ դարձաւ⁴⁾։ ուրեմն, այս եկեղեցին դուրս է վեցերորդ դարից է և հաւանօրէն նուիրուած էր Աստուածամօր անուանը, ինչպէս է Յուստինիանոսի շինած եկեղեցիների մեծ մասը: Բայց այստեղ նա կրում է քառասուն նահատակների անունը, որովհետև աջ կողմում ցոյց են տալիս քառասուն շրջանակներ, յատակի վերայ ուղիղ դասաւորուած, ուր, որպէս թէ թաղուած են Սեբաստիայի նահատակների որբազան նշխարները: Տեղական աւանդութիւնը մինչև անգամ քառասուն նահատակների լիճ է անուանում Տեխուրա դետի այն գեղատեսիլ մասը, որով մենք հիանում էինք, և հաստատում է, իբր թէ, նրանք այնտեղ են չարչարուել: Սակայն պէտք է որ մի հիմք ունենայ այդպիսի աւանդութիւնը: Մուրավիեւի վերջին ենթադրութիւնը բոլորովին ուղիղ է: Այս աւանդութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ կապ ունի Իվերիայում քրիստոնէութեան սկզբնաւորութեան այն պատմութեան հետ, որը պահպանել է մեր համար Ս. Գրիգորի մասին զրոյցի արաբական վերսիան, (ռուս հրատ. 137. 9. սոյն թարգ. 70. 27): Դրա հետ կապ ունի (ռուս հրատ. եր. 147. 15, սոյն թարգ. եր. 80. 27). և այն՝ որ քառասուն նահատակների եկեղեցու որմերի նկարների մէջ, «մոռացուած չեն Կոստանտինն ու Հելինէն, որոնք պատահում են Մնզրելիայի և Իմերեթիայի բոլոր եկեղեցիներում» (Մուրավիեւի, յիշ. յօդ. եր. 270): Այսպիսի հանգամանքում հասկանալի է, որ Մարտիլի կոչումն էլ բացատրւում է նրա առաջին եկեղեցու կառուցմամբ ի պատիւ նոյնպէս քառասուն նահատակների կամ, դուրս է, Ս. Յովհաննու Կարապետի, որի մատը գտնւում է այդ

4) Մուրավիեւիլը այստեղ արխազներին լազերի հետ է շփոթում:

վանքի աւանդատանը (յիշ. յօդ. եր. 253): Յովհաննու Կարապետի և Քառասուն Նահատակները պաշտամունքը, որ ներմուծել է Իվերա Ս. Գրիգորից ձեռնադրուած առաջին միտրօպոլիտը, հետևողութիւնը կը լինէր հայերի հին յարգանքի առ Յովհաննէս Կարապետ, առ Աթանազինէ նոյնպէս և առ Քառասուն Նահատակները, որոնց նշխարները Հայաստան բերեց ինքն Ս. Գրիգորը: Հետաքրքիր հնագոյն յիշատակարանը Մարտիլլու մէջ է «գուցէ Ը. դարից էմալի մի նմուշ», որ փոքրիկ պատկերի մի կտոր է Յիսուսի նկարով: Յովհաննէս Կարապետը երկրպագութիւն է անում պատուանդանի վերայ կանգնած Փրկչին, երկու ձեռքը մեկնելով նրան (Н. КОНДАКОВЪ, յիշ. յօդ. 74): Ի հարկէ, ոչ մեր արաբական վերսիան և ոչ էլ նրա յունարէն բնագիրը չեն կարող վերաբերուել իսկական Իվերացիներէ բնակութիւն հաստատելու ժամանակին. բայց անկասկած, այդ արաբական վերսիայի մէջ ընկել են իրականութեան արձագանքներ, որ յառաջ են եկել մի որ և է աւելի հին, Իվերիա-Մնգրելիայի մասին տեղական աշխարհագրական մանրամասնութեան և տեղեկան եկեղեցական ուղղութեան շրջանում լաւ տեղեակ աղբիւրից: Արաբական թարգմանութեամբ ներկայ խմբագրութեան հեղինակն էլ, ամենայն հաւանականութեամբ, ինկատի ունի ըոլոր վրացիներին:

Յիշատակարանի թուականը ճշդելու համար ես աւելի կը յենուէի այն բանի վերայ, որ վարձագրութիւն կազմող Դուինի վերայ նայում է որպէս մի հատարակ եպիսկոպոսական աթոռի վերայ (ռուս. հրատ. եր. 139, 15. սոյն թարգ. եր. 72, 30), բայց Դուինի մասին հարեանցի ասուածի մէջ էլ կայ թէութեան և անաքօնիզմի (սխալ ժամանակագրութեան) մասն: Յիշատակարանի ժամանակը լաւ ճշդող կարող է լինել և այն ցուցմունքը, թէ հայոց եկեղեցում ե՛րբ է սկսել յիշատակուել Կոստանտնի և նրա մօր անունը: Հեղինակը այս բանը այնպէս է յայտնում, որպէս թէ կամենում է արգարացնել մի որ և է նորամուծութիւն (ռուս. հրատ. 147, 15, -16. սոյն թարգ. 80, 27-30): Սակայն արաբական վերսիայում իսկոյն աչքի է ընկնում արտաքին, անկախ մի ցուցմունք, որ վճռապէս խօսում է յօգուտ այն բանի, թէ նրա յունարէն բնագիր խմբագրութիւնը է.—Ը. դարերից հին չէ: Այսպէս են վկայում աշխարհագրական մի կարգ անունների վրացական ձևերը:

Սոյն խմբագրութիւնը Ագաթանգեղոսից տարբերում է ոչ միայն առանձին մանրամասնութիւններով, այլ մատամբ և յօրինուածքով, օրինակ, քարոզը (եր. 101-107. սոյն թարգ. եր. 35-42) որ արաբական վերսիայում դրուած է Ս. Գրի-

գործի տեսիլքից և նրա մեկնութիւնից յետոյ (ռուս հրատ. եր. 99—101, սոյն թարգ. եր. 33—35), Ագաթանգեղոսը զետեղել է տեսիլքից առաջ: Եւ այս առաջ է եկել նրանից, որ Ագաթանգեղոսը մինչև տեսիլքը ներմուծել է վարդապետութեան մի ամբողջ գիրք (եր. 153—417): Միւս կողմից արաբական ընագրի մէջ էլ տեսիլքից առաջ կայ Ս. Գրիգորի մի փոքր վարդապետութիւնը (ռուս հրատ. եր. 97—99, սոյն թարգ. 31—34). Ըսյց ոչ ճիշդ համանման Ագաթանգեղոսի խմբագրութեան մէջ եղածին (տես վերև ռուս հրատ. 162 եր. սոյն թարգ. եր. 101—102): Սակայն երկու խմբագրութիւններն ամբողջովին համեմատելու կարիք չը կայ. ցանկացողը ինքը կարող է այդ անել: Համեմատում եմ միայն մի քանի տեղերը, որոնք ընդորոշում են այստեղ յարուցուած հարցերը:

1. Արաբական վերսիան հոգածութեամբ կրկնում է (ռուս հրատ. եր. 119, 25—26, սոյն թարգ. եր. 53, 32) տեղեկութիւններն այն մասին, թէ Ս. Գրիգորի նահատակութեան գործերի սկիզբը, բանտարկութեամբ և զանազան տանջանքներով, դրուել է Արդէն (Երէզ) մեծ քաղաքում: Հայ ազգային խմբագրութիւնը համապատշաճ տեղում բաց է թողնում այս հետաքրքիր, իրան էլ լաւ յայտնի (եր. 39—48) մանրամասնութիւնը, որ անկասկած, տեղական նահատակ Ս. Գրիգորի գործերի սկզբնական նկարագրութեան խեղերանքն է:

2. Արեւմտեան Հայաստանի, Լազիքին և Իվերիային սահմանակից, ծայրագաւառի նահատակը դարձել է լուսաւորիչ սահմանակից ժողովուրդների-հայերի, վրացիների, լազերի (արխազների) և աղուանցիների (ալանների): Յոյնի կամ յունասէրի գրչի տակ յունական քարոզչի մասին զրոյցի այս ընական խոշորացումն լիովին պահպանուած է արաբական վերսիայի մէջ, մինչդեռ հայ ազգային խմբագրութեան մէջ մեր ուշագրութեան առաջարկուած է միայն իրանց—հայերի—մկրտութիւնը: Սակայն Հայաստանին հարեան ժողովուրդների մկրտութիւնը Ս. Գրիգորի ձեռքով, յամենայն դէպս, յոյն խմբագրութեան առանձնացնող նորամուծութիւնը չէ, որ պահպանուել է արաբական վերսիայի մէջ: Այդ գիծը հաւանօրէն յատուկ է եղել և այն ժամանակ, երբ տեղական քարոզչի գործերը փոխակերպւում էին ընդհանուր առաքելական գործունէութեան պատմութիւն, եթէ կամենում ենք ենթադրել, որ Ագաթանգեղոսը, ըսց ի մեր արաբական վերսիայի ընագրից ուրիշ աղբիւր էլ է ունեցել: Նոյն գծի հետաքրքիր յիշատակութիւնը գտնում ենք հայ ազգային խմբագրութեան մէջ էլ: Հայ խմբա-

գրութեան հեղինակը յատկապէս թւում է ըստը յիշուած ժողովուրդների սահմանները և դեռ էլ աւել՝ որպէս Ս. Գրիգորի քարոզչական գործունէութեան շրջան, բայց այնպիսի ձևով, որպէս թէ խօսքը միայն Հայաստանի մասին լինէր¹⁾։ Այս հեղինակը, որ յայտնի է Ագաթանգեղոս անունով, ներկայ բնագրում խուսափում է ժողովուրդների անունները տալուց. նա չի յիշում, օրինակ, վրացիներին, սլովհեաւ, պէտք է կարծել, որ նրա ժամանակ արդէն վրացիները հակաքաղկեդոնական հայերի հետ ոչ միայն մի չէին, այլ եկեղեցու դաւանութեամբ էլ անջատուած էին։ Կար մի ժամանակ, երբ վրացիների քրիստոնէայ դառնալը Ագաթանգեղոսի մէջ էլ կապւում էր Ս. Գրիգորի գործունէութեան հետ, բայց վրաց լուսաւորիչ Ս. Նունէի մասին զրոյցի միջոցով։ Այս մասին մանրամասն տեղեկութիւն է տալիս Մ. Խորենացին (Բ. 86), յենուելով յանուանէ՝ Ագաթանգեղոսի պատմութեան վերայ, յատկապէս այնտեղի վերայ, որ քիչ վերեւ մէջ է բերուած. ուր, հաւանօրէն, յետին ժամանակներում Նունէի մասին դէպքը յապաւուելով, ստացուել է պատմական աշխարհագրութեան կատարեալ խեղաթիւրումն, ի մասնաւորի, Վրաստանի սահմանների մասերը դառնալով Հայաստանի սահման։ Ըստ Մովսէս Խորենացու՝ Ագաթանգեղոսը Վրաստանի այս սահմանները վերագրում է Ս. Նունէի քարոզչական գործունէութեան շրջանին։ Բացասական քննադատութիւնը այս դէպքումն էլ մեղադրում է Մովսէս Խորենացուն, որ նա անբարեխիղճ դիմումն է անում. բայց Մովսէս Խորենացին, այն ժամանակ էլ ինձ թւում է, ճշմարիտ էր, և նրա ճշմարտութիւնը այժմ աւելի ևս տեսանելի է, երբ հաստատուում է, ինչպէս ցոյց է տրուած (ռուս հրատ. 63—64. սոյն թարգ. 83—84) նրա միւս նոյնպէս անբարեխիղճ համարուած դիմումն Ագաթանգեղոսին։

4. 485—486. «Եւ այսպէս (Ս. Գրիգոր) ընդամենայն երկիրն Հայոց՝ ի ծագաց մինչեւ ի ծագս ձգէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն աւետարանութեան. ի Սատաղացոց քաղաքէն մինչեւ առ աշխարհաւն Խաղտեաց. մինչեւ առ Կղարջօր. մինչեւ իսպառ ի սահմանս Մասքթաց (յոյն. տարբ. ընթերց. Ժննաց)՝ մինչեւ ի դրունս Ալանաց, մինչեւ ի սահմանս Կասփից (յոյն ընթերց. ցղրունս) ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն (ընդգծումն ռուս. հրատ.) Հայոց. եւ յԱմղացոց քաղաքէն մինչեւ առ Մծբին քաղաքաւ. քերէր առ սահմանօրն Ասորոց. առ Նոր-Շիրական երկրաւն եւ առ Կորդօր մինչեւ յամուր երկիրն Մարաց. մինչեւ առ տամբն Մահրրտան իշխանին. (յոյն. տարբ. ընթերց. Մախուրտաց) մինչեւ յԱտրպատական ձգէր տարածանէր զաւետարանութիւն իւր»։

Սահայն Ս. Նուենէի դէպքն, որ Վրաստանի դարձը կապում է Հայաստանի հետ, է սկզբնական անկախ զրոյցների յետնագոյն յերկւրանք, դուրս է երկու եկեղեցիների որ և է ժամանակաւոր համակերպութեան արտայայտութիւն, եկեղեցիների, որոնք անջատուած էին արդէն, կամ վերջապէս մտել էին իւրաքանչիւրը իւր անկախ զարգացման ճանապարհի մէջ:

3. Արաբական վերսիայում (առւս հրատ. եր. 147—148, սոյն թարգ. 81, 82), նոյնպէս և հայերէնից յոյն թարգմանութեան մէջ (եր. 85) Նիկիայի ժողովի կանոնները, որ բերել էր Գրիգորը, որ իւր բարեհայեցողութեամբ առաջուց կանոններ ու կարգեր էր սահմանել, անձամբ է շտապում Նիկիայում գումարուելիք ժողովին (de Lagarde, An. Syr. եր. 123, 23—26), անկասկած, ժողովի վճիռները կիրառութեան ընդունելու համար ¹): Ագաթանգեղոսի բնագրի հայկական խմբագրութեամբ Լուսաւորիչը նոյն «լուսաւորայլ» կանոններին յաւելումն է արել («ի նոյն Լուսաւորական կանոնն յաւելեալ» Ագաթ. եր: 507, 22): Այստեղ ականերէ է ջանքը, հաստատելու հայ ազգային եկեղեցու հին և նոր առանձնայատկութիւնների հնաւանդ լինելը, առանձնայատկութիւնները, որոնք օտար են յոյն եկեղեցուն, և որոնց ներմուծող ակամայ հանգիստնում է Ս. Գրիգորը ²):

4. Կայսերութեան հարեան երկրների յունական քարոզչի

1) Դրա համար էլ Գէորգ եպիսկոպոսը վրդովւում է հայոց եկեղեցու առանձնայատկութեամբ, որը հաղորդութեան մէջ թոյլ է տալիս միայն անխառն զինի, Նա այսպէս վարուելու ապացոյցները վատաբանելով է մէջ բերում, (յիշ. յօդ. եր. 128, 3). բայց դործադրութիւնը ոչ յանցաւոր. Թէիւ չի ընդունում, որ Հայաստան ներմուծած լինի անպատճառ Ս. Գրիգորը, միայն հնթադրում է զրա հնարաւորութիւնը. (յիշ. յօդ. 126, 23)

2) Ագաթանգեղոսի աւելադրութիւնը պատահական տարբեր ընթերցմունք չէ, յառաջացած առանց որ եւ է զիտման, կամ արտագրողի գրչից. ընդհակառակն. հայ ազգային եկեղեցու շահերի պաշտպանութեան համար խմբագրական զիտաւորեալ սրբադրութիւն է, այնպէս, ինչպէս այդ շահը հասկացւում էր Ը. Թ. դարում: Դրա համար էլ, այն միտքը, Թէ Ս. Գրիգորը Նիկիական կանոններին յաւելումներ է արել, կրկնում է հայ ժողովների կանոնների ճեղինակը. կանոնների հաւաքածուն կազմուած է, յամենայն դէպս՝ մշակուած է ազգային եկեղեցական, հակաքաղկեդոնական հոգով, եւ վերագրւում է Յովհան Իմաստասէրին. (Գիրք Թղթոց, եր. 220):

դործունէութեան մասին զրոյցը ամբողջ Հայաստանի քրիստոնէական դարձի ազգային պատմութիւն դարձնելով և միանգամայն Ս. Գրիգորի միտաբայի շրջանը էլ աւելի ընդարձակելով դէպ ի հարաւ, Ագաթանգեղոսը ի հարկ է, չէր կարող հաշուի չառնել, թէ և թոյլ կերպով, հայոց եկեղեցական գործի իսկական դրութիւնը: Նա չէր էլ կարող բոլորովին չափաւորութեամբ սիրիական ազգեցութիւնը: Եւ անհաշտելին հաշտեցնելու ձգտման հետեւանքն այն եղաւ, որ կեսաւրիական յոյն եկեղեցու ոտն և տրքանեալ Ս. Գրիգորի զեկալարութեամբ, Հռոմ մուտ կը թուէին ստացած Հայոց Տրդատ թագաւորը ժողովում է հայ մանուկներին ուսուցանելու մի մասին ասորերէն, մի մասին էլ յունարէն (484 եր.): Ս. Գրիգորի մասին արաբական վերսիայի մէջ սիրիական լեզուի ընտելին չը յիշուիլը աւելի հին երևոյթ է¹⁾:

5. Կարծու՞մ է, որ սիրիական ազգեցութեամբ հայ դրականութեան մէջ մտած նիւթերի այսպիսի անհրաժեշտութիւնը կարող էր Ագաթանգեղոսին թելադրել սիրիական Բարշամինա անունով աստուած զետեղել Թորգանում (Ագաթ. եր. 455—456), ուր, արաբական վերսիայի համեմատ (ռուս հրատ. եր. 119, 10—11. սոյն թարգ. 53, 8) Զեոի տաճարն էր: Յօդուտ այս բանի խօսում է մի հանգամանք էլ, այն է, որ արաբական վերսիայի մէջ սոյն տեղում մենք ունենք, Թորգանի մասին աւելի գիտակ անձի հաղորդած տեղեկութիւնը: Նա այս քաղաքի անունը տալիս է աւելի լրիւ և պէտք է կարծել, աւելի հին ձևով այն է Միթրոդան:

6. Հայ ազգայնական խմբագրութեան ընագրին է պատկանում հետեւն աստուածների անունները ազգայնացնելը, այսինքն յունական անունները հայկականի փոխելը. սակայն այս համեմատաբար յետնագոյն ժամանակի երևոյթ է. որովհետեւ թէ՛ ազգային խմբագրութիւնից կատարուած յոյն թարգմանութիւնը և թէ՛ Մ. Թորենացու պատմութիւնը, ինչպէս և մեր արաբական վերսիան՝ յոյն անունները միայն գիտեն: Ս. Գրիգորի պատմութեան մէջ յունական անունները նախապատուութիւնը կապ ունի և այն բանի հետ, որ նոյն իսկ նրա ազգային խմբագրութեան, այսինքն, Ագաթանգեղոսի մէջ էլ

1) Արաբական վերսիայում խօսուում է Ալրիոս Եպիսկոպոսի մասին (ռուս հրատ. եր. 159, 5-4, սոյն թարգ. 72, 40-46), որ նա կրթուած էր զանազան գիտութիւնների մէջ հռոմէոսների եւ «հեթանոսական» լեզուներով. այսինքն հաւանորէն հին յունարէն, Յամենայն դէպս ասորերէնի մասին այստեղ խօսք չի կարող լինել:

անուանները ընդհանրապէս կրում են յունական վերջաւորութիւն, օրինակ նոյն ինքն Գրիգորի անունը, մինչև անգամ բուն հայկական անունները, որպիսի են Տրդատ, Վրդան՝ յունականոս, Խոս, Էս, Էն-վերջաւորութիւնն ունեն-Գրիգորիոս, Տրդատէս, Վրթանէս: Եւ այս չպէտք է վերագրել այն բանին, որ Ագաթանգեղոսը յունարէն բնագրի կամ յունարէն ո՛ր և է աղբիւրի ազդեցութեան տակ է եղել: Այս կախումն ունի այն բանից, որ առաջին խմբագրութիւնը կազմուել է հայերէն այնպիսի յունասէր գրողից, որ ապրելիս է եղել այնպիսի հայ շրջանակում, ուր, անկախ գրական դաստիարակութիւնից, տարածուած էր հայ անունների յունացումն, ճիշդ այնպէս, ինչպէս մի ժամանակ Ռուսաստանի հայերի մէջ ընդունուած էր իրանց բուն ազգանունների ենց կամ եանց, եան վերջաւորութիւնը. ռուսական ու վոխեցը¹⁾:

7. Կարիք չկայ տեսլ, որ միայն հայ ազգային խմբագրութիւնն է զարդարուած ժողովրդական երգերով ու զրոյցներով. արաբական բնագրի խմբագրութեան մէջ չեն մտել Տրդատի մասին (Ագաթ. եր. 88,) ժողովրդական զրոյցների հատուածները, ժողովրդական արտայայտութիւնները հարսանեկան հանգէսների մասին «հարսանեաց զպարսն պարել և զկաքաւսն յորդորել» (Ագաթ. եր. 112), Տրդատի Արարատ գնալու նկարագրութեան մէջ առասպելական դարձուածի հատուածը (Ագաթ. եր. 446), թէև նոյն ինքն Տրդատի անձնավորութիւնն էլ, ամենայն հաւանականութեամբ վիպական է: Դա, ակներև ժողովրդական հէքածների հերոս հոկան է (Ռուս հրատ. եր. 113, 16—17. ոոյն թարգ. 47 11, 12):

8. Արաբական վերսիայում (Ռուս հրատ. եր. 71. 31. ոոյն թարգ. եր. 7. 20). չը կայ հայ ազգային խմբագրութեան այն տեղեկութիւնը (եր. 80) որ վերաբերում է Գրիգոր լուսաւորչի հայր և Խոսրովի սպանող Անակին, նրա պարթեական ծագմանը ևլն. և շատ հաւանական է, որ այս բանը պատահական չէ: Արաբաց Գէորգ Եպիսկոպոսը, որ ամենայն հաւանականութեամբ, օգտուել է յոյն բնագրով, չը գիտէ Ս. Գրիգորի պարթեական ծագումը. նա ասում է, որ Գրիգորը «ծննդեամբ Հռովմից էր» (P. Lagardii *Analecta syriaca*, 1858, եր. 122):

1) Հետաքրքիր է այժմ յիշատակել, որ de Lagarde-ը ներկայ հայ բնագիրը համարում էր յունարէնից թարգմանուած. «Wie Trdatios, Trdates zeigen: die Armenier selbst werden ihren König nicht mit griechischer Endung genannt haben» (Ges. Abhandl., եր. 174.).

9. Իւր կարգին, արաբական թարգմանութեամբ յայտնի խմբագրութիւնը մեծ ուշադրութիւն է դարձնում Ս. Գրիգորի, սահմանակից երկրներում, վարած կեանքի և նրա յարաբերութեան վերայ, որ նա ունէր ոչ միայն Կեսարիայի այլ նաև Սեբաստիայի եպիսկոպոսական աթոռներէ հետ: Ս. Գրիգորի Ղևոնդիոս արքեպիսկոպոսի մօտ գնալու մանրամասնութիւնը (ռուս հրատ. եր. 123. սոյն թարգ. 57.), նրա ձեռնադրութեան նկարագրութիւնը և յետ այնորիկ հովուապետական աստիճանի բարձրանալը (ռուս հրատ. եր. 127—129. սոյն թարգ. 62—65) յուղարկաւ որուելը Կեսարայից (ռուս հրատ. եր. 129. սոյն թարգ. 65), յետ դառնալիս՝ Սեբաստիայի Պետրոս եպիսկոպոսի մօտ հիւր մնալը, և Ղևոնդիոս արքեպիսկոպոսի յանձնարարութեան համեմատ Սեբաստիայի եպիսկոպոսի ուղեկցութեամբ վերադարձը (ռուս հրատ. եր. 131, սոյն թարգ. 66) և ինչ. հայ ազգային խմբագրութեան մէջ կամ կրճատուած են կամ ըստ իրենց բաց թողուած: Ազգայնականութեամբ տոգորուած հեղինակին, որ իրան Ագաթանգեղոս է կոչում, Կեսարիայի և Սեբաստիայի հետ կապը, բնական է, դիւրեկան չէր կարող լինել:

10. Արդէն իրական հնութիւն է այն, որ տեսնուում է արաբական վերսիայի (ըստ երեւութին՝ մի անտարբեր վարկանտի) մէջ, որ այդ վերսիայի ընթերցման համեմատ (ռուս հրատ. եր. 121, 13. սոյն թարգ. 55, 10), Տրդատը Ս. Գրիգորի ուղեկցութեամբ Գերջանից Արտաշատ, իսկ Ագաթանգեղոսի համեմատ (եր. 460) Վաղարշապատ է գնում կնոջ, քրոջ և աւագանու հետ խորհրդակցելու՝ հովիւ ընտրելու համար: Այս տարբեր ընթերցումները նշանակութիւն է ստանում կապուելով այն բանի հետ, որ պարզուում է Արտաշատի և Վաղարշապատի վերաբերութեամբ, ծանօթութեան 10 յօդ. Բ. պարակով ռուս. հրատ. եր. 205, սոյն թարգ. ծանօթ. 1.):

11. Ս. Գրիգորի զրոյցի համար հին է արաբական վերսիայի և այն մանրամասնութիւնը, թէ Կոստանտինը իմանում է Հայոց թագաւոր Տրդատի դարձը և ուրախանում (ռուս հրատ. եր. 141, 23. սոյն թարգ. 75, 11). դրանով առաջ է գալիս Կոստանտինի կայսրի և Հռովմայ կայսերութեան քրիստոնէութեան առաջնութիւնը: Այս գէպը խօսքը ի հարկ է ոչ թէ իրական դրութեան (Հայաստանում քրիստոնէութիւնը մուտք է գտել Տրդատից շատ առաջ) մասին է, այլ նոյն զրոյցի տեսակէտից՝ եղելութեան տրամաբանական արտայայտութեան մասին: Հայոց ազգային խմբագրութեամբ դուրս է գալիս, որ Կեսարիայի կայսերական եկեղեցին քարոզիչ է ուղարկում Հա-

յաստան, և հարեան տէրութիւնը քրիստոնեայ է դարձնում այն ժամանակ՝ երբ ըուն կայսերութեան մէջ կայսրը դեռ կռապաշտ է (եր. 499):

12. Արաբական վերսիան աւելի իրական է Ս. Հռիփոիմէի և ընկերների նահատակութեան վերաբերութեամբ: Նրանց ազօթքները պատահաբար են յիշուում և բոլոր եղածների մասին զեկուցանում են որոտմամբ շիթութեան մէջ ընկած ամբօթից կենդանի մնացածները (ռուս հրատ. 81. 22, 26 սոյն թարգ. 16 27—30): Ազգային խմբագրութեան մէջ ասուում է, թէ «այնտեղ պատահաբար կային գրողներ, որոնք գրում էին բոլոր բառերը, և նրանք կարգացին թագաւորին առաջ» (եր. 109): Սակայն այստեղ էլ հայկական ընադիրը չի պաշտպանում իրանից (ըստ de Lagarde-ի եր. 39) կատարուած յունական թարգմանութեամբ, որից պարզուում է, թէ գրողներին մասին աւելագրութիւնը բոլորովին յետին ժամանակի նորածութիւն է:

13. Վերջապէս յոյն յայտնի խմբագրութեան հեղինակը, որ երեւան է գալիս արաբական վերսիայով՝ վկայ և ահանատես է ոչ ամենի այլ միայն մի մասի, իսկ միւս մասի համար նրա աղբիւրներն են «սրժանահաւատ մարդիկ» (ռուս հրատ. եր. 148. սոյն թարգ. 82): Իսկ հայ ազգային խմբագրութեան հեղինակը ներկայանում է որպէս Տրդատ թագաւորի ատենագպիւր, որը որպէս ահանատես դրել է բոլորը իւր տիրոջ հրամանով (եր. 510): Հարկ չկայ ասել, թէ ո՞ր է աւելի մօտիկ ճշմարտութեան: Սակայն Ագաթանգեղոսը հարկաւոր է համարում աւելացնել, (եր. 510—511), որ իւր ձեռքի տակ եղած նիւթից նա ընտրութիւն է արել և մոծել է իւր պատմութեան մէջ նշանաւոր և կարեւոր տեղեկութիւնները, ինչ որ աւելի հեղինակի հայեացքով, ընթերցանութեան համար հասկանալի է, ¹⁾):

1) Գրողի Ագաթանգեղոս անունի համար, որ միայն հայ ազգային խմբագրութեան մէջ կայ (արաբական վերսիան անանուն է), Այժմ կարելի է ընդունել Գումշմիդի սրամիտ բացատրութիւնը, այն է յունական «աւետարիւր» ստուգարանութիւնը: Բայց զուցէ առաջ էլ մինչև ազգային խմբագրութիւնը Ս. Գրիգորի մասին սոյն գիրքը յունասէր հայերից Ագաթանգեղի էր կոչուում. «Եւանգելիէ»-աւետարան կոչման նման, իսկ մեր խմբագրողը միայն զրքի յունարէն վերտառութիւնը փոխել է յատուկ անուան ձեռի (այդպիսի անուն յիշաւ կար) եւ այդպէս էլ իրան անուանել է: Եւանգելիէ-ն հայերի մէջ կոչուում է «աւետարան» թարգմանուած մայրենի բառով, ինչպէս եւ վրացիների մէջ է. բայց վրացերէն դեռ պատահում է յունական անուն էլ «Եւանգելիէ» ձեռով, թէեւ շատ սակաւ եւ հաւանօրէն

Արաբական վերսիայի մէջ այնպիսի մանրամասնութիւններ էլ կան ի հարկէ, որ նրա բնագրի հեղինակինն են: Այստեղ հետաքրքիր է ցոյց տալ մի տեղը, որը յայտնում է հեղինակի քաղկեդոնական լինելը: Արաբական բնագրի խմբագրութեան քաղկեդոնական լինելու օգտին մասամբ խօսում է այն, որ նա մուտք է գտել Արևելայի քաղկեդոնական օրթօդօքս վանքի մէջ, և երևում է մի ձեռագրում, որ վաւերացրել է քաղկեդոնական մի վրացի, նրա տետրակները թուահամարելով վրացերէն տառերով, գուցէ և արտագրելով այն: Քաղկեդոնական խմբագրութիւն լինելը նկատելի է և նրանով, որ խմբագրութիւնը է. գարեց հին չլինելով՝ հնաւոր է համարում հայերի, վրացիների, լազերի (աբխազ) և ալանների (աղուանից) եկեղեցական միութիւնը, որը այդ ժամանակ կարելի էր երևակայել միայն քաղկեդոնականութեան հողի վերայ: Հեղինակը, ի հարկէ, այնքան էլ միամիտ չի երևում, որ հայերի և հարևան ժողովուրդների մէջ քրիստոնէութեան առաջին քարոզութեան պատմութեան մէջ պարզօրէն ներմուծէր իւր ժամանակակից օրուայ չարիքի շահագրգռութիւնը: Բայց Ա. Գրիգորի տեսիլքի մէջ ընթերցողն էլ կարող է թոյլ տալ մարգարէական տարր: Այստեղ, մեկնութեան մէջ մտնելով հազիւ նկատելի մանրամասնութիւն մոլորեցուցիչ առաջնորդների մասին՝ հեղինակը բաւական ոտը կերպով ակնարկում է հայ տեղական եկեղեցու յարաբերութիւնը դէպի կայսերական քաղկեդոնականութիւնը, քաղկեդոնական սովորական տեսակէտով այս յարաբերութիւնը պատկերացնելով որպէս հեթանոսական հերձուած ընդհանրական եկեղեցուց, և որպէս հայ հովիւների սողոսկումն՝ հրապուրելու դէպ ի հեթանոսութիւն ընդհանրական եկեղեցու հարազատ որդիներին էլ: «Յետ այսորիկ, ասէ Ա. Գրիգոր, տեսի զբազմաթիւ հօտ (այծեաց), գոյն նոցա էր սեաւ. անցանէին նոքա ընդ ջուրսն, որ տեղային յերկնից, և նոյն ժամայն լիովէին յօդիս և ի դառինս և լիայլէին որպէս զլոյս և ասը նոցա լինէր նման ձեան: Ի հօտից յայտցանէ բաժանեցաւ խումբ մի, և վերստին դարձաւ յառաջին գործն իւր եղև սեաւ, որպէս էրն

ներմուծուած է յունական անմիջական ազդեցութեամբ, բայց առանց առանձին իմն յաջողութեան, Հաւանական է, որ նոյն բառը յունասէր հայերի մէջ էլ գործածական էր: Եւ կարծում եմ, որ ասածիս հետ կապ ունի արարական վերսիայի (154. Յ-6. սոյն Թարգ. 64, 23—29) «Ասկս սրբոյն Գրիգորի, որ ի տղայ տիոց կրթեցաւ ի գիտութեան Աստուծոյ. յուսումն քարեաց եւ սուրբ գրոց»: «Քարեաց» բառը պէտք է հասկանալ քարեհամբաւել, քարոզել աւետարանել խօսքը:

յառաջ և փոխեցաւ ի գայլս» ևլն. (Առս հրատ. 99, 32 37. սոյն թարգ. 34, 26—33): Եւ այնուհետեւ Ս. Գրիգորը լսում է մեկնութիւնը. «Իսկ որ ինչ վասն մաքուր հօտին յասր սպիտակ՝ այնոքիկ են, որը փայլին մկրտութեամբ և սրբով Հոգւով ի ձեռն հովուաց իւրեանց: Իսկ այնոքիկ, որը յետո դարձան ի ճշմարտութենէ, եղեն անօրէնք, փոխեցան և դարձան ի գայլս՝ այդոքին են առաջնորդը, որը հետտին և զհետ իւրեանց զառաժանեն գայլս և տանեն ուր և կամին» * (Առս հրատ. 101. սոյն թարգ. 35).

Եթէ Ագաթանգեղոսը թոյլ է տուել իրան, իւր որոշ նպատակի համար ընտրել այնպիսի տեղեկութիւններ որ Ս. Գրիգորի ձեռքով ամբողջ Հայաստանի դարձի մասին զրոյցին, ի փառս հայ ազգային եկեղեցու, ազգային խմբագրութիւն տայ, ապաքէն մեր խմբագրութեան (աբաբական) հեղինակն էլ նոյն նիւթի վերայ աշխատել է, անհասկաժ, իւր որոշ նպատակի շահի տեսակէտով: Նրա նպատակը պարզ է. այն է. կայսերութեան սահմաններեց դուրս արեւելեան բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդներին—հայերին, վրացիներին, լազերին (աբխազ) և աւլաններին (ադուանք) ի Քրիստոս միահամուռ ծննդեան դադափարովը միացնել բիւզանդական մեծ քրիստոնեայ կայսերութեան քաղաքական հովանաւորութեան տակ: Նրանց բոլորին հոգեւորապէս միացնել ի մի եկեղեցի յանձին նրանց ընդհանուրի հովուապետ հայ Ս. Գրիգորի, որ կրթութիւն և ձեռնադրութիւն էր ստացել յոյն եկեղեցում: Ի հարկ է, այդպիսի նպատակի համար պէտք էր սկզբնական տեղական, դաւառային յոյն քարոզիչ նահատակի մասին սկզբնական զրոյցն էլ ներկայացնէր բարեյաջող նիւթ: Բայց հեղինակը իւր աշխատանքի մէջ, բաց ի լազերի մասին յիշատակութիւնից, նոր մանրամասնու-

* Մեր պատմութեան առեւալներով այդ և դրա համանման Ս. Սահակի տեսիլքը վերաբերում է Ս. Լուսաւորչի ցեղից քահանայապետութեան վերջանալուն և նրանց անարժան յաջորդներին (Ղազար փարպ. Թիֆլ. 1907 թ. 58—75), իսկ մեր եկեղեցու աւանդութեամբ այդ տեսիլքը վերաբերում է Վարդանանց պատերազմի նախընթաց և հետևող դէպքերին:—«Պարթևական տեսանողին յառաջագոյն ազդեցութեամբն զհաւատոյ որդիս Սրբոյն Գրիգորի պսակաղարդ տեսեալ...: Որ զմերկացեալոն յանճառ լուսոյն զսևացեալոն ի գոյն ածեաց որոշելով ի սուրբ հօտէն ընտրեալ զքոյսն հաւաքեցեր...» (շարակ. սրբոց Ղևոնդեանց): Ծան. Հայ թարգ.

Թիւններ քիչ է ներմուծել, և ի հարկէ, պատճառւոյնէն զանց առնելու հին պատրաստի նիւթից որ և է բան, եթէ նա ձեռքի տակ ունենար տեղական գրոյցի մետրոպեան խմբագրութիւնը՝ իւր նպատակին համապատասխան ընդարձակ նախագծով: Մետրոպի մշակածը, ըստ երևութին, այս կողմից շատ աւելի մօտ էր մեր խմբագրութեան: Հայերէն լեզուով մեզ հասել է մի յիշատակարան ևս, որի նպատակը նոյնպէս է աւելի սերտ միացնել հայերին, վրացիներին և աղուաններին ընդհանուր գրագիտութեան գաղափարով, նրանց դարձնել բոլորին մի կուլտուրական մարմին ի դէմս նրանց բոլորի հայ ուսուցչի, որ գտել է հայերի, վրացիների և աղուանների տառերը, և որ նոյնպէս անպայման յունական կրթութիւն ունէր, յունասէր էր: Այս յիշատակարանը Մետրոպի կեանքի և գործունէութեան պատմութիւնն է, որ վերագրուած է նրա աշակերտ Կորիւնին: Երկու խմբագրութիւն կայ: Նրանց այժմեան բնագիւղը կրում է յեանադոյն ժամանակի ազգայնական ոգւով վերամշակութեան յայտնի հետքեր, բայց մի և նոյն դէպքում Մետրոպի կեանքի յունասիրական սկզբնական խմբագրութեան հիմնական գաղափարը չէ միտադնուած: Նա թերեւ կրկնել է Ս. Գրիգորի գործերի յունասիրական խմբագրութեան հիմնական գաղափարը. խմբագրութեան, որ ինչպէս պարզուեց, պատկանում է նոյն Մետրոպի գրչին:

Ս. Գրիգորի գործերի արաբական վերսիւայի գաղափարը քաղկեդոնական հեղինակը այսպիսով ուրեմն ժառանգել է իւր նախնիքաց յունասէրից. այն ինքնուրոյն չէ: Սակայն այնուամենայնիւ չնայելով մեր խմբագրութեան հեղինակի դէպի տեղական եկեղեցին անարդար և մեծամիտ վերաբերմունքին, որ թելադրել է նրան նրա քաղկեդոնական դաւանութեան համոզմունքը, չի կարելի չխոստովանել, որ նա անձնապէս ունեցել է բարձր եկեղեցական դիտաւորութիւնը: Այդ գիտաւորութիւնը արմատացել է հաւանօրէն, հեղինակի ջերմ հաւատով դէպի իրան հետաքրքրող ժողովուրդների ապագայ կրօնական եղբայրութիւնն ու հոգեւոր բարդաւաճումն՝ արտաքոյ ազգայնական պառակտումների: Անյարմար է այստեղ քննել թէ երկրում այս հաւատը որքան արդարացաւ, և կարո՞ղ էր ընդհանրապէս արդարանալ: Այժմ աւելի հետաքրքիր է նկատել, որ Մետրոպի կենսագրութեան մէջ մտցրած միտքը, անկասկած, այսպէս կամ այնպէս, իրականութիւն է արտայայտում: Եւ պէտք է կարծել, որ մեր հեղինակի լուսաւոր հաւատը և, հետեւեալ, նրա վաստակի գաղափարը, որ պահպանուած է արաբական

վերսիայի մէջ՝ է նոյնպէս հեղինակին ժամանակակից տեղական իրականութեան արտայայտութիւն, թէև, անշուշտ սատիկ իդէալականացրած: Այս նշանաւոր չափով դիւրացնում է հեղինակի անձնաւորութիւնը ճշդելը, մանաւանդ եթէ համաձայնենք, որ խմբագրութիւնը քաղկեդոնականի է: Հեղինակը չի կարող յոյն լինել, ինչպէս առաջ ինձ թւում էր: Յիրաւի, յօգուտ յոյնի հեղինակութիւն լինելուն է խօսում մի քանի անգամ կրկնութիւնը, Տրդատի հպատակական յարաբերութեան մասին դէպ ի Կոստանդին կայսրը: Հռովմէական կայսրը հրաւիրում է հայոց Տրդատ թագաւորին, ի միջի այլոց, հարկ վճարելու համար (եր. 141, 28, սոյն թարգմ. եր. 75, 20): Հայոց թագաւորը «գնայր առ թագաւոր մեծ քան զինքն խաղաղութեամբ առ ի կալ ընդ նորա իշխանութեամբ (եր. և 143, 27. սոյն թարգ. 77, 20) հռովմէական կայսրը «պարտաւորեաց զնոսա (հայոց իշխաններին) հարկս հարկանել» (եր. և 147, 11. սոյն թարգ. 80, 21): Զընայելով հեղինակի այս յայտնի քաղաքական համակրութեանը դէպ ի քրիստոնեայ կայսերութիւնը, նկարագրուած ժողովուրդների վերաբերութեամբ նրա սիրառատ և վերին աստիճանի մտերմական շահագրգռութիւնը, իմ կարծիքով, նրա ոչ յունական ծագումը անկասկած է դարձնում: Գերազանց ուշադրութիւնը, որ նա դարձնում է հայերի վերայ, Տրդատի աւագութիւնը առասպելական գոյներով նկարագրելն և վրացիների, լազերի (աբխազների) ու աղուանների (ալանների) թագաւորների նուաստացնելն ու երկրորդական դարձնելը նոյնպէս պարզ ցոյց են տալիս, որ հեղինակը հայ էր. քայց հայ քաղկեդոնական, որ իւր շարագրութիւնը ի հարկէ հայերէն է գրել:

Սակայն հայ քաղկեդոնականը, որ այնպիսի կենդանի հետաքրքրութիւն է ցոյց տալիս միաժամանակ և դէպի լազ, վրացի և աղուան եկեղեցիները, ծագմամբ, ամենից առաջ, կարող էր լինել Տայոց գաւառից (վրացերէն Տաօ, հայերէն Տայք): Այս բանի ապացոյցն է և նրա շահագրգռութիւնը դէպի իւր ծննդավայր Արտանուշի բզեշխութիւնը, որ դրուած է Հայոց Տրդատ թագաւորի ստորագրեալ իշխանութիւնների թւում (եր. 115, 6-7. սոյն թարգ. 49, 6): Այս բանի ապացոյցն են աշխարհագրական անունների տեղական, վրացական ձևերը: Եթէ հեղինակը տայցի է, ուրեմն նա գրել է՝ մինչև Ը. դարի կէսը, երբ դեռ գոյութիւն ունէր հայոց բզեշխութիւնը Արտանուշ գետի հովտում, ուր ի միջի այլոց բզեշխները հիմնեցին և Կաղմախ ամրոցը (Вахуштъ, Descript. géogr., 118): Ը. դարի

կէսից սկսած Տայք-Կղարջքից սկսում է վրաց եկեղեցական կաղմութիւնը. հայ քաղկեդոնական համայնքը վրացի է դառնում, և այդ օրից սկսած էլ հող չը կար, որ վրացիները, լազերը և արևադնները հայերի հետ միանալու գաղափարով առաջնորդուէին, այն էլ հայ հովուապետի գերիշխանութեան տակ: Հայերի վերջին քաղկեդոնական կաթողիկոսը, ըստ երևութիւն Ը. դարի առաջին քառորդից յետոյ չէ:

Այսպէս, ըստ իս, հայերի մէջ Ս. Գրիգորի պաշտամունքի զարգանալով գրականութեան մէջ ստացուեցին հետևեալ հիմնական բաժանումները, մի կողմ թողնելով սկզբնական բերանացի կամ գրաւոր զրոյցները գաւառային, արևմտահայ նահատակ քարոզչի մասին.

1. Ս. Գրիգորի մասին գիրքը, որ տարբեր անուններ է կրում, թերևս և Ագաթանգեղիէ, յիրաւի. Մեսրոպի գործն է կամ վերագրւում է Տարօնեցի Մեսրոպին, — է Դ. դարի ուղղափառ յունասիրական խմբագրութիւն: Այդ մեզ չէ հասել: Հաւանօրէն թարգմանուել է այն յունարէն: Թերևս 714 թուին այդ թարգմանութիւնից օգտուել է արաբաց Գէորգ եպիսկոպոսը:

2. Քաղկեդոնական խմբագրութիւնը Է.-Ը. դարերի գործ է, կազմուել է այն Տայոց գաւառում և թերատ պահպանուել է, յունարէնից թարգմանուած, այժմ հրատարակող արաբերէնում: Այն թարգմանուել է, հաւանօրէն, վրացերէն էլ:

3. Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը Ը. դարի ազգային խմբագրութիւն է: Նրանից շուտով էլ կատարուել է յունարէն թարգմանութիւնը, որը վերջին անգամ հրատարակեց de Lagarde»-ը: Այն է միայն պահպանուել հայ լեզուով, բայց մի քանի յետնագոյն ուղղումներով ու յաւելումներով:

Մեզ մնում է ընագրի վերաբերութեամբ մի քանի դիտողութիւններ անել. նրանք դասաւորուած են հետևեալ յօդուածներում. (մենք հայ թարգմանութեան մէջ դնում ենք միայն 1 յօդուածը):

Սինայի Ս. եկատերինի մատենադարանի № 460 ձեռագիրը, որ բովանդակում է ի թիւս այլ վկայաբանական նիւթերի Ս. Գրիգորի նահատակութեան արաբերէն ընագիրը, գրուած է

մագաղաթի վերայ, սկիզբը և վերջը, տեղտեղ, և մէջը պակաս է: Երեսները թուահամարւած են կոպտերէն (ղպտի), տետրակները հիմնական թուարկութիւնը վրացերէն է եկեղեցական հասարակ տառերով: Այս թուարկութեամբ դատելով՝ սկզբից պակաս է տասներկու տետրակ համարեա ամբողջովին, կայ միայն 10-րդ տետրի ութերորդ թերթը, ճակատի առաջին թերթը: Զեռագիրը այժմեան ձևով վերջանում է 34-րդ տետրակի առաջին թերթով:

